EEN SYMPTOOM LEZEN
EN DE CONSTRUCTIE VAN HET FANTASME
eenzelfde grammaticale aangelegenheid?

Lieven Jonckheere[1]

de tweede Lacan

Door de verantwoordelijken van het theoretisch seminarie – Joost Demuynck en Nathalie Laceur, die dit jaar deze verantwoordelijkheid van Anne Lysy en mijzelf hebben overgenomen – is mij gevraagd om iets te zeggen over het 'lezen van een symptoom' bij de zogenaamde 'tweede Lacan'.

Ik herinner eraan dat wij, binnen de *orientation lacanienne* van Jacques-Alain Miller, met de 'eerste Lacan' verwijzen naar de periode uit zijn onderwijs waarin de betekenaarsstructuur in de onbewuste vorming (*formation de l'inconscient*), en dus ook in het symptoom als onbewuste vorming, centraal staat; we kunnen zeggen dat die periode zich *grosso modo* over de eerste zes seminaries uitstrekt, die van zijn *retour à Freud*, met een zwaartepunt midden de jaren vijftig. De 'tweede Lacan' valt dan, midden de jaren zestig, samen te vatten rond de *Séminaires* X en XI, over de angst en de vier fundamentele concepten van de psychoanalyse; centraal daarin staat het object *a*, of het genot van het partiële verloren object, in het fantasme. Zoals u weet wil de Kring, in navolging van Miller, echter vooral aandacht besteden aan de 'derde Lacan', die meteen ook de laatste is, en waarvoor wij altijd verwijzen naar de *Séminaires* XX, over het genot van De Vrouw die niet bestaat, en XXIII, over het sinthoom, dat ik hier, bij wijze van provocatie, maar even zal omschrijven als een *inconceivably private conduct disorder*, een onvoorstelbaar particuliere gedragsstoornis, en die bijvoorbeeld in het geval van Joyce de vorm aanneemt van een vervrouwelijking via het schrijven. Waarmee we midden de jaren zeventig zitten.

een symptoom lezen bij de tweede Lacan

De vraag die ons hier moet bezig houden is dus het lezen van een symptoom bij de tweede Lacan. Dat is niet zo evident. De uitdrukking 'een symptoom lezen' stamt inderdaad uit de derde Lacan – die het symptoom op de materialiteit van de op zich staande letter leest, maar dat zullen we hier nog beter moeten uitleggen. Bij de tweede Lacan, en a fortiori bij de eerste, is er eigenlijk nog niet echt sprake van lezen van het symptoom in die zin. Men zal dat vorige keer waarschijnlijk wel aangevoeld hebben, toen Lieve Billiet zo mooi heeft aangetoond dat, bij de eerste Lacan, het symptoom en zijn interpretatie een kwestie van substitutie van betekenaars zijn. Maar goed, aAls ik mij nu tot de tweede Lacan beperk, kan ik in elk geval al, om te beginnen, stellen dat het 'lezen' van het symptoom er daar zal op neerkomen dat daarbij, of dientengevolge, het object a, of het genot in het fantasme, op een of andere wijze geviseerd, of geraakt wordt. Maar hoe? Dat is de vraag.

Na wat lees- en denkwerk ben ik eigenlijk vrij snel tot een vaststelling gekomen – die mijzelf in eerste instantie verraste – en die ik hier nu als een soort stelling naar voor zou willen schuiven. Daarover is, uiteraard, discussie mogelijk. Want, voor alle duidelijkheid: het betreft een stelling die ik – behoudens vergissing van mijn kant – nog nergens als dusdanig binnen onze *orientation lacanienne* geformuleerd heb gezien.

[1] Bijdrage op het theoretisch seminarie van de Kring, 'Een symptoom lezen', bijeenkomst op 17 december 2011.

En die luidt als volgt: het 'lezen van een symptoom', door de analyticus, bij de derde Lacan, lijkt te beantwoorden aan een soort operationalisering van wat bij de tweede Lacan de weinig tot niet uitgewerkte notie van 'constructie van het fantasme' door de analysant zelf is; beide komen immers neer op een vergelijkbare grammaticale operatie.

doel lacaniaanse kliniek = clinamen van het genot

Om dat te kunnen beargumenteren moet ik eerst even breder uithalen, en een genuanceerder zicht proberen te geven op het doel van de lacaniaanse kliniek. Wat viseert de lacaniaanse kliniek, als ze een symptoom leest?

Zoals we van hem gewoon zijn, zorgt Miller ook hier weer voor wat licht en wat schaduw (*quelques lumières et quelques ombres*, dat is Millers repliek als Lacan hem, in *Séminaire* XI, vraagt of zijn antwoord op Millers vraag duidelijk was). Op het einde van de tekst die dit jaar onze werking oriënteert – het programmatische *Lire un symptôme* (2011) – stelt Miller dat wat de psychoanalyse daarbij viseert ('op de korrel neemt', zo vertaalt Hubert Van Hoorde dat) niets anders is dan de initiële schok, de botsing, of de shock die zich voordoet als 'een *clinamen* van het genot' (*le choc initial qui se présente comme un clinamen de la jouissance*).

Ik zal meteen proberen uit te leggen wat we daaronder moeten verstaan, onder dat '*clinamen* van het genot'. Want dat is inderdaad niet zo eenduidig.

Dat idee, dat de psychoanalytische kliniek een clinamen zou viseren, haalt Miller in elk geval al bij Lacan. Een zoveelste voorbeeld van wat ik eerder al eens zijn hapaxale lectuur van Lacan heb genoemd. Een *hapax* is een woord dat in een oeuvre maar eenmaal opduikt, en waarvan de betekenis dan ook vaak onzeker moet blijven. Een zuivere hapax is *clinamen* in die zin bij Lacan echter niet, de term valt immers tweemaal, als aanduiding van wat de psychoanalytische kliniek viseert – waarbij *clinamen* en kliniek zelfs een soort synoniemen worden. De eerste vermelding vinden we in *Séminaire* XI (1964), p. 61, de tweede volgt goed tien jaar later – Lacans tijd om zichzelf te begrijpen – in *Conférences et entretiens dans les universités nord-américaines* (1975), p. 58. Ik kom nog op de eerste passage terug. In de tweede passage verheft Lacan dat *clinamen* in elk geval tot een soort synoniem van 'kliniek'. Zoals hij wel meer placht te doen bij cruciale betekenaars, associeert hij ook daar, rond het woord 'kliniek', twee richtingen uit. Enerzijds de diachrone richting, die van de etymologie, waarbij we leren wat we al wisten, en dat is dat 'kliniek' van het Griekse woord voor 'bed', *klinos*, komt. In dat opzicht speelt de psychoanalytische kliniek, als kliniek van de divan, zich inderdaad in het verlengde van de medische kliniek van het ziekbed af. Wat er op die divan ontmoet wordt, is echter van een heel andere orde dan wat de geneeskunde in haar ziekbed aantreft. En daarvoor neemt Lacan ons dan mee op de synchrone toer, met de homofonie: in de *clinique* van de divan stoten we op een bepaald *clinamen* – niet om het even welk *clinamen*, maar, zo stelt Miller meteen onomwonden, een *clinamen* van het genot. Dat doet hij ongetwijfeld vanuit de eerste passage over dat *clinamen* bij Lacan, in *Séminaire* XI, waar hij weliswaar niet expliciet naar verwijst. Ik kom straks op die passage terug.

Een *clinamen* van het genot dus. Die uitdrukking laat ik hier nog even hangen: de genitief, 'van het genot', kan in principe immers twee richtingen uit – als subjectieve genitief, waarbij het genot dan zelf een *clinamen* zou zijn – of als objectieve genitief, waarbij iets anders tegenover dat genot als *clinamen* zou fungeren, in dit laatste geval is het genot dus het object, als ik dat zo mag zeggen. En de uitdrukking blijkt, bij Lacan, effectief beide richtingen uit te kunnen, waarbij elke richting aan een tijd in zijn onderwijs beantwoordt: de eerste, de richting van de subjectieve genitief, beantwoordt aan de

tweede tijd, terwijl de tweede, de richting van de objectieve genitief, aan de derde of laatste tijd beantwoordt.

Wat is een clinamen?

Maar om dat te kunnen aantonen moet ik eerst even de puntjes op de i van dat *clinamen* zetten. Miller verwijst daarvoor naar de stoïcijnen, waar Lacan naar de epicuristen verwees – epicuristen die de idee uit de presocratici, meer bepaald Democritos' atoomfilosofie zouden geput hebben, en die uiteindelijk tot ons is gekomen in de vorm die Lucretius daar in zijn poëtisch epicurisme aan gaf. En dus ben ik even zelf bij de Latijnse filosoof gaan neuzen.

Dat *clinamen* kadert inderdaad heel expliciet in een atomistische theorie. In den beginne was er de atomenregen, ondeelbare deeltjes blijven maar loodrecht omlaag zijgen, in een soort eindeloze compleet automatische atomenstortregen. Vanuit Lacan stel ik mij voor – wat niet meteen als dusdanig bij Lucretius te lezen valt – dat die atomen in principe allemaal roemloos in ergens een of andere oneindige leegte verdwijnen, dat die in een even grenzeloze als bodemloze put verzwolgen worden. Of dat zouden worden. Ware het niet van een heel specifieke vorm van storing die Lucretius – met een woord dat is afgeleid van het Latijnse *declinare*, 'afbuigen', 'verbuigen' – het *clinamen* noemt. Iets doet die neerzijgende atomen inderdaad van hun baan afwijken, zorgt daarin voor een zwenking (*swerve*). Vanwaar die storing komt is onduidelijk, en misschien ook wel onverklaarbaar – qua tijd en ruimte is die aleatorisch te noemen. Resultaat is in elk geval een minimalistische afwijking, een afwijking die, naargelang de vertalingen *infinitésimal* (minuscuul, ontzettend klein), *minute* (miniem, onbeduidend) of *winzig* (onbeduidend, nietig) wordt genoemd. 'Iets van niets', maar wel 'juist voldoende', opdat de wetten van de fataliteit zouden doorbroken worden, opdat de oorzaken elkaar niet meer oneindig zouden opvolgen, opdat de atomen als het ware niet meer volledig aan de zwaartekracht onderhevig zouden blijken – op dat begenadigd moment zouden die atomen dus dooreen beginnen dwarrelen en wervelen, en zo de zichtbare en tastbare realiteit gaan vormen. Tot daar een eerste schets van de poëtische filosofie van het *clinamen*.

wat is het clinamen de la jouissance?
op welke wijze heeft het genot met het clinamen te maken?

Vraag is nu uiteraard wat dat filosofisch *clinamen* met het lacaniaanse genot te maken heeft?

Plaats en functie van het *clinamen* moeten alleszins gesitueerd worden binnen de dialectiek, of eigenlijk de omklapbaarheid van de verhouding tussen het symbolische van de betekenaar en het reële van het genot. Van de tweede naar de derde tijd van Lacans onderwijs klapt die verhouding inderdaad om.

Om te beginnen is er, bij de eerste Lacan, nog niet echt sprake van een verhouding tussen beide, gewoon omdat het genot als reële daar nog niet echt een plek heeft. En bijgevolg is daar ook nog niet echt plaats voor iets als een *clinamen*. Nemen we bijvoorbeeld een der meest klinische teksten uit die periode, namelijk *D'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (1957-1958). Dan zien we dat daarin enkel sprake is van een verhouding tussen het symbolische, of de betekenaar, enerzijds en anderzijds een imaginaire, narcistische vorm van genot, het spiegelgenot of het genot in verhouding tot het eigen spiegelbeeld (in het geval van de paranoïsche Schreber is dat de *jouissance transsexualiste* van het zichzelf voor de spiegel in een vrouw te zien transformeren) – waarbij dat imaginaire genot volledig functie van het symbolische is.

Van een verhouding tussen de betekenaar en het genot als reële, en dus ook van de functie van het *clinamen*, is maar sprake bij de tweede en de derde Lacan. Waarbij ik ook maar meteen de clou verklap, de clou van de omklapbaarheid van de genitief in de uitdrukking 'het *clinamen* van het genot': bij de tweede Lacan functioneert het genot als *clinamen* voor de betekenaars (subjectieve genitief), terwijl het bij de derde de betekenaar is die als *clinamen* voor het genot functioneert (objectieve genitief). Het omklappen van die verhouding heeft alles te maken met de radicale verandering van het statuut of de vorm van zowel het genot als de betekenaar. Waarover ik dan ook, heel kort, iets moet zeggen.

tweede Lacan:
het genot als clinamen voor de betekenaars

Eerst de tweede Lacan. Dat is de Lacan die we kunnen samentrekken rond *Séminaire* XI (1964), over de fundamentele concepten van de psychoanalyse, en waartoe de aanloop in *Séminaire* X (1962-1963), over de angst, te situeren valt.

In *Séminaire* X smeedt Lacan inderdaad het object a, zijn object a, als een eerste vorm waarin het genot als reële gecondenseerd kan worden. Daar situeert hij dat reële object van genot als het stuk van het eigen lichaam dat aan het imaginaire van het spiegelbeeld ontsnapt, dat niet spiegelbaar is. Waarmee hij Freuds partiële objecten, borst en feces, recupereert – om daar meteen zijn eigen objecten, blik en stem, aan toe te voegen. Dat stuk reële, die brok genot, is dus primair tegenover het imaginaire. Maar niet tegenover het symbolische.

Op dat moment gaat Lacan inderdaad nog altijd uit van het primaat, of het voorrangsrecht, van het symbolische. In den beginne was er het woord. Of eigenlijk: in den beginne was er de atomenregen aan betekenaars – wat Lacan, in *Séminaire* XI, het *automaton* of netwerk (*réseau*) van de betekenaars noemt. Beide uitdrukkingen impliceren dat een betekenaar nooit op zich staat, maar altijd naar andere betekenaars verwijst: dus $S_1 \rightarrow S_2$. Een hele reeks aaneengeregen betekenaars, die als het ware als regen naar beneden vallen: dat herinnert mij aan een typografisch gedicht, dat ik niet terugvind, over de regen, waarin tussen elke letter een uitroepingsteken staat, als ik mij goed herinner… Die betekenaarsregen doet mij ook nog aan een ander beeld denken, dat velen ongetwijfeld vertrouwder zal zijn, omdat het de begingeneriek van de film The Matrix is: op een computerscherm met Chinese karakters, die inderdaad verticaal te lezen vallen, wordt quasi eindeloos naar beneden gescrold. Net zoals Democritos' atomen, in Lucretius visioen, zou ook die betekenaarsregen roemloos door een of ander afvoergat – het gat van de ontbrekende betekenaar, dat voor de loodgieters van dienst die psychoanalytici soms zijn, in technische termen als S(□) wordt aangeduid – naar god weet waar weggespoeld worden …

… ware er niet een of ander *clinamen*, ware er niet ergens 'iets van niets' dat die betekenaars even van hun loodrechte val doet afwijken. En dat is inderdaad de functie van het object a. Met dat object a krijgt het *clinamen*, in de psychoanalyse, bij Lacan, een soort materialiteit, die het filosofisch niet had. Het genot dat door de betekenaar, tussen $S_1 \rightarrow S_2$, verloren ging, keert inderdaad terug onder de vorm van het object a – en verstoort het automatisme van $S_1 \rightarrow S_2$. Als een hond in een kegelspel, de hond van het genot in de netjes in het gelid staande kegels die de betekenaars zijn. Als een horizontale inslag in de onverbiddelijke verticaliteit van de scheringdraden.

Het effect daarvan is, net zoals bij Democritos en Lucretius, dat de realiteit vorm krijgt. Op het vlak van de psychische realiteit is dat het fantasme. Inderdaad, het fantasme is de manier waarop het symbolische ($S_1 \rightarrow S_2$) de schade door dat terugkerend genot probeert te beperken. We zouden kunnen zeggen dat een aantal tegen elkaar gebotste betekenaarsdraden verward geraakt – of gecombineerd,

het is maar hoe je het bekijkt – tot een vangnet voor dat genot. Hier zien we voor de eerste keer de idee van 'constructie' van het fantasme opduiken. Ik keer daarop terug.

Deze visie, deze drie tijden – het primaat van het betekenaarsnetwerk, het verstorende *clinamen* van het object a, en de oplossing via de constructie van het fantasme – vinden we letterlijk terug in *Séminaire* XI (1964), p. 61, in het sleutelhoofdstuk V, dat *tuchè* en *automaton* tegenover elkaar stelt.

De oerregen der betekenaars heet daar *automaton*, of het automatisme van het betekenaarsnetwerk of betekenaarsweb (*réseau des signifiants*).

Daartegenover staat, onvermijdelijk, op een bepaald moment, de *tuchè* – de ontmoeting met het reële (*rencontre avec le réel*), het reële van het genot – die altijd traumatische is (*rencontre traumatique*). Ook al lijkt het maar om een minuscuul accident te gaan, om wat Lacan een struikeling (*achoppement*) noemt. Even gestruikeld over een steentje, hoe klein ook, een steentje dat staat voor het reële van het genot dat inderdaad hét struikelblok voor de betekenaars is, en het is, met Kafka's uitroep, *niemals mehr gutzumachen*. Het is nu inderdaad op dit punt, van die *tuchè*, dat Lacan voor het eerst van het *clinamen* gewag maakt. Op de vraag hoe de presocratische filosofie de wereld motiveert, antwoordt hij dat het niet om een zuiver negatieve functie kan gaan (*pure fonction de négativité*): via niets misschien? Neen (*Rien peut-être? non pas!*). Samen met die presocratici gaat hij ervan uit dat er misschien wel iets nodig is geweest, iets van niets (*Peut-être rien, mais pas rien*) – en daar doemt het dan op, het *clinamen*.

Voor Lacan is die *tuchè*, die inslag van het genot, in de schering of het *automaton* van de betekenaar, minstens even effectief als het presocratische *clinamen*. Zo komt niet alleen de realiteit tot stand, in de mate dat die gebaseerd is op het fantasme (vanaf de *Séminaires* X en XI zijn fantasme en realiteit bij Lacan zo goed als synoniem). Maar dat is ook de oorzaak van het subject, de motor van wat Lacan op dat moment de 'ontogenese' noemt. De ontwikkelingsgeschiedenis van het subject – met een term van de eerste Lacan – wortelt dus niet primair in de biologisch bepaalde 'rijping' van bepaalde lichaamszones (*fondement repérable dans le développement biologique*).

Het is overigens opmerkelijk dat Lacan meteen wijst op de consequenties van die idee van de *tuchè*, of het *clinamen*, voor de interpretatie. We mogen zelfs stellen dat hij op dat moment een eerste poging doet om de interpretatie te herdefiniëren. Die notie van *clinamen* noopt, zegt hij in elk geval, tot een rectificatie van de plicht van de analyticus bij de interpretatie van de overdracht (*une rectification devoir de l'analyste dans l'interprétation du transfert*). Wat dat juist behelst, verduidelijkt hij pas tegen het einde van *Séminaire* XI, op p. 226, in een les over de interpretatie van de overdracht (titel die Miller die les geeft). Daar luidt het dat de interpretatie als effect heeft dat ze– binnen de overdracht, in de onbewuste formaties onder overdracht – een kern aan on-zin in het subject isoleert (*l'effet de l'interprétation est d'isoler, dans le sujet, un coeur, un Kern de non-sense)*. Kern aan on-zin die de vorm aanneemt van een onherleidbare, traumatische betekenaar (*un signifiant irréductible, traumatique*) – waaraan het subject onderworpen is (*assujetti*) – in het fantasme. Dat laatste – dat het om het fantasme gaat – zegt Lacan er weliswaar niet letterlijk bij, maar dat blijkt overduidelijk uit het voorbeeld van de Wolvenman waarmee hij die traumatische betekenaar illustreert. Daarin wijst hij erop dat de wolven, met hun gefascineerde blik (*regard fasciné*), hun eerste verschijning – als on-zinnige, onherleidbare, traumatische betekenaar – in het kader van een raam, het raam van het fantasme, maken.

Straks kom ik terug op die interpretatie, bij de tweede Lacan, met de vraag hoe de interpretatie inderdaad dat genot, dat genot van het object a – in het geval van de Wolvenman is dat de blik – in het fantasme kan viseren.

derde Lacan:
de betekenaar als clinamen voor het genot

Maar nu dus eerst de plaats van het *clinamen*, in de verhouding tussen het symbolische van de betekenaar en het reële van het genot, bij de derde Lacan. Zoals al vermeld is daarin een omkering geschied, die verband houdt met de radicaal andere invulling die beide ondertussen gekregen hebben.

Primair is niet meer de betekenaarsstructuur, maar het genot. En niet het genot van het partiële object, het verloren, van het lichaam afgescheiden of daaruit geëxtraheerde object, het lacaniaanse object a dus – maar het genot van of uit het lichaam zelf. Voor de derde Lacan zouden we dus kunnen zeggen: in den beginne was er de atomenregen van het genot, stond het lichaam pal als een zuil van zich hals over kop omlaag stortende elementaire genotsdeeltjes – om het met een allusie op Houellebecqs *particules élémentaires* te zeggen. Maar onze Van Ostaijen zegt dat even goed, in 'Geologie', waarin het genot een soort naar de dood peilend schietlood is:
dat het lood zinkt
dat het lood zoekt
dat het zinkend zoekt
en zinkt zoekend
zoekend zijn eigen zoeken
en al maar door
zinkt
en al maar door
zoekt
diepe zeeën
blauwe zeeën
diepe blauwe zeeën
diepblauwe zeeën
zinken
zoeken
(…)
Een dier dat door het leven jaagt naar een gedachte vrede - een wanen in duizend duizendjarige cellen -
gelijk een dier dat jaagt en aan zijn blinde vingers vindt alleen het herhalen van het gedane doen
gelijk een dier zo
zo zinkt het lood
des zeemans
Moest dit zinken langs uw ogen zijgen gij kende niet
een groter leegheid
Dit lijkt mij inderdaad een bijzonder overtuigende evocatie van het genot als doodsdrift, niet alleen inhoudelijk, maar op elk gebied, qua ritme, en ook weer typografisch – een evocatie van de omlaag trekkende, dodelijke stortregen van het genot van het lichaam.

En ook van dat genot zouden we weer kunnen zeggen dat het, met lichamelijk omhulsel en al, roemloos in een of ander gat zou verdwijnen – een gat dat ik hier, voor de gelegenheid, een sterfput zou willen noemen… Even tussendoor: u weet wat een sterfput is? Het woord schijnt zelfs overgenomen te zijn geworden in het Belgisch Frans. Een sterfput is een put waarin de ververijen vanaf midden van de achttiende eeuw hun spoelwater en verfresten moesten laten bezinken, waar de afvalproducten dus konden 'afsterven' en het water in de grond kon zinken. Een eerste vorm van milieuwetgeving dus. Dit terzijde. Dat genot van het lichaam zou dus roemloos in een sterfput verdwijnen, ware het niet van, weer, een vorm van *clinamen*. Maar in dit geval ligt die dan wel langs de kant van de betekenaar. Maar dan niet de betekenaar als structuur, netwerk, *automaton*, niet de

betekenaar onder zijn gekoppelde, aaneengeregen gedaante, als $S_1 \rightarrow S_2$. Wat het genot van het lichaam in de war stuurt, wat daarvan de neerwaartse, dodelijke richting verstoort, wat dus 'traumatisch' is voor dat genot van het lichaam, dat is de betekenaar alleen (*le signifiant tout seul*), een op zich staande betekenaar, een soort losgeslagen, verdoolde betekenaar. Het kan daarbij gaan om een woord dat iemand toevallig gehoord heeft, dat iemand toevallig getroffen heeft. En dat dus voor leven in de brouwerij van de doodsdrift zorgt.

En ook deze vorm van *clinamen* blijft weer niet zonder effecten: dat noopt het genot er immers toe om zich te reorganiseren, teneinde die traumatische betekenaar als het ware in te kapselen. Die reorganisatie van het reële van het genot neemt, net als die van het symbolische bij de tweede Lacan, twee aan elkaar gewaagde vormen aan. Waar de inslag van het genot van het object a in de schering van het betekenaarsnetwerk tot het subject en het fantasme (als basis voor de realiteit) leidde, kunnen we hier nu zeggen dat de inslag van die losstaande betekenaar in de uit schietloden van lichaamsgenot opgetrokken schering enerzijds tot het spreekwezen (*parlêtre*) én anderzijds tot het lichaamsevenement (*événement de corps*) leidt. Dat spreekwezen kunnen we hier, heel simpel, omschrijven als het wezen dat zijn genot uit het spreken put: niet alleen uit de zin (*sens*) die dat spreken genereert (*jouis-sens*, *Télévision* (1973), p. 22), maar ook en vooral eigenlijk uit het spreken op zich, zinnig of niet, het genot van de blabla (*jouissance du blabla*, zoals Lacan dat ergens zegt). Dat een lichaam aan een evenement onderhevig is, betekent dat het niet meer één en al dodelijk genot of doodsdrift is, maar dat het daar op een of ander punt aan weerstaat. We mogen dus stellen dat een lichaamsevenement in de grond een teken van leven van dat lichaam is; in die zin is het dan ook een fundamenteel positief fenomeen, hoe vervelend het overigens ook mag zijn. Ik zou, om volledig te zijn, nu ook nog moeten kunnen tonen hoe dat spreekwezen en dat lichaamsevenement via, of eigenlijk in het sinthoom met elkaar verknoopt geraken.

Voor onze bedoelding hier is het echter belangrijker om even te 'bewijzen', via een paar citaten uit de *Séminaires* XX en XXIII, dat het hier inderdaad het lichaamsgenot is dat primair is en dat dit verstoord wordt door het *clinamen* van één betekenaar alleen.

In *Séminaire* XX (1972-1973) luidt het, op pp. 12-13, dat het 'zijn' het genot van het lichaam als dusdanig is (*l'être c'est la jouissance du corps comme tel*) en, op p. 26, dat het lichaam een genietende substantie is (*le corps est une substance jouissante*), dat het lichaam fundamenteel van zichzelf geniet, zich geniet (un *corps, ça se jouit*).

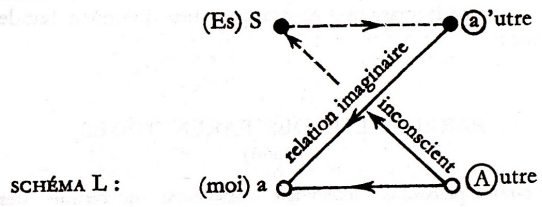
In *Séminaire* XXIII komt dan het *clinamen* op de proppen, op pp. 95-97, onder de vorm van het opgelegde spreken (*parole imposée*). Dat is het spreken, door de anderen, door de Ander – dat door het subject als een soort oplegwerk (in de zin van fineer (*placage*)) ervaren wordt, of ook als een soort parasiet, en zelfs een kanker (met een verwijzing naar Freuds *Fremdkörper*), waarmee het genotswezen (*être de jouissance*!) dat de mens in de grond is, behept blijkt (*affligé).* Met al zijn equivoques, zijn fonemische eigenschappen en zijn polyfonie overvalt dat spreken de mens (la *parole envahit l'homme par ses propriétés phonémiques, sa polyphonie)*. Dat is de confrontatie van het lichaam met wat Lacan elders detaal (*lalangue*) noemt, detaal als het geheel aan equivoques waartoe een bepaalde gesproken taal in staat is. Of, met Miller, de pure botsing van de taal op het lichaam (*le choc pur du langage sur le corps*).

Met alle gevolgen vandien. Waarop ik hier niet meer terugkeer.

Waar viseert de interpretatie het clinamen de la jouissance?
En wat is daarvan het doel?

Ik moet immers proberen *to the point* te komen, met de interpretatie. Eerste vraag daarbij is waar de interpretatie dat reële van het genot viseert? En, daarmee samenhangend: wat moet daarvan dan het effect zijn?

Zoals gezegd is er bij de eerste Lacan nog niet echt plaats voor enige reële vorm van genot. Maar ook daar viseert de interpretatie al het genot – de interpretatie is op elk moment van Lacans onderwijs op het genot gericht. Voor de eerste Lacan is dat de imaginaire vorm van het genot, het narcistisch genot in verhouding tot het eigen spiegelbeeld, het genot van de verhouding tot de ander-gelijke. Het L-schema stelt dat voor als een soort scherm dat tussen het Ik en de ander gespannen staat.

Doel van de interpretatie is op dat moment om de fascinatie, de imaginaire hypnose door dat eigen spiegelbeeld, door die ander-gelijke te doorbreken. Of in termen van het L-schema: de interpretatie is de boodschap die het subject vanuit de Ander, vanuit het onbewuste, onder omgekeerde vorm moet bereiken – wat betekent dat die interpretatie, toch op dat moment, op de leest van de onbewuste formatie geschoeid is, ze is van *the stuff dreams are made of*. En om dat subject vanuit de Ander te bereiken, moet die interpretatie inderdaad telkens opnieuw het tussen ik en ander zichzelf opblazende imaginaire genot doorprikken. *La glace est brisée, maintenant on peut se parler* – met een boutade van Alfred Jarry, nadat hij de spiegel stukschoot waarin de vrouw waarnaar hij keek zichzelf stond te bekijken.

Bij de tweede Lacan viseert de interpretatie het genot in het fantasme. Dat is het partieel genot van het verloren object – dat die mooi geregelde, naar beneden regenende betekenaarsstructuur $S_1 \rightarrow S_2$ ooit in de war heeft gestuurd, en daarvoor dus traumatiserend was – en dat daarop door het fantasme als het ware ingekapseld is geworden. Ik verwijs naar wat ik daarnet zei over de interpretatie vanuit *Séminaire* XI.

Doel van die interpretatie, bij de tweede Lacan, is het subject enig 'zicht' geven op wat we de topologie van zijn verhouding tot dat partieel object kunnen noemen. Want het fantasme maakt juist dat het subject daar eigenlijk geen zicht meer op heeft. Doordat dat het object a als het ware vangt in een kot waarvan de raamranden volgens een Möbiusband verlopen, wordt immers onbeslisbaar waar dat object zich in verhouding tot het subject nu juist bevindt: voor het subject, dat is het object als doel, of erachter, dat is het object als oorzaak. Wat Lacan op dat moment de traversering (*traversée*) van het fantasme noemt, en die het eindpunt van de interpretatie zou moeten vormen, moet het subject nu inderdaad toelaten om zich op dat punt, van zijn verhouding tot het object a, te oriënteren, om dus te zien hoe dat zijn realiteit organiseert.

Bij de derde Lacan viseert de interpretatie niet meer het partieel genot in het fantasme, maar dat van het lichaam. Dat is het genot dat door één losgeslagen betekenaar verstoord is geworden, en dat heeft geleid tot een lichaamsevenement, tot een symptoom waarin niet meer de symbolische kant van onbewuste formatie voorop staat, maar wel de reële kant van lichamelijk genot. Het is dan ook in dat symptoom, als lichaamsevenement, dat de interpretatie het genot van het lichaam viseert.

Doel van dit soort interpretatie bestaat er dan in van het spreekwezen op weg te zetten, bij te staan om van dat symptoom, als lichaamsevenement, een sinthoom te maken – een vierde element dus

dat toe kan laten om het symbolische, imaginaire en reële borromeïsch te verknopen. Een sinthomatisering van het symptoom dus.

hoe viseert de interpretatie het clinamen de la jouissance?

Stellen we ons thans de vraag hoe de interpretatie door de analyticus het *clinamen* van het genot viseert. We begeven ons dus op het gladde ijs van de techniek van de interpretatie.

Dat blijkt in principe op twee manieren te kunnen: bij de eerste Lacan werkt de interpretatie via een betekenaarsspel, bij de derde via een grammaticale operatie. De tweede Lacan lijkt daar ergens tussenin te hangen, in die zin dat daar, via het betekenaarsspel van de interpretatie, een grammaticale operatie door het subject zelf geviseerd wordt.

Maar, vooraleer daar op in te gaan, toch eerst weer een woordje over de techniek van de interpretatie bij de eerste Lacan. Zoals gezegd spant het genot daar een soort imaginair scherm tussen het Ik en ander-gelijke, dat altijd opnieuw bol geblazen wordt. Dat is wat de interpretatie probeert te doorprikken, met betekenaarsspeldjes, via betekenaarspelletjes – onder de vorm van metonymische en metaforische combinaties van betekenaars. Het betreft dus interpretaties die geschoeid zijn op de leest van de onbewuste formatie, *witzige* interpretaties. Voor Miller betekent dit dat het symptoom nog niet echt gelezen wordt (*lire*), maar beluisterd (*écouter*).

De grens op dit soort interpretatie, wat op deze wijze niet interpreteerbaar blijkt, wat door dit soort interpretatie niet geraakt wordt, dat is het reële van het genot.

Wat nu de techniek van de interpretatie bij de tweede en derde Lacan betreft, herinner ik aan mijn stelling, helemaal in het begin. Ik ga ervan uit dat de grammaticale operatie van de interpretatie bij de derde Lacan wel eens een soort operationalisering zou kunnen zijn van de bij de tweede weinig tot niet uitgewerkte notie van 'constructie van de zin van het fantasme'; beide komen immers neer op een vergelijkbare grammaticale operatie.

Maar er is toch ook wel een beduidend verschil.

Bij de tweede Lacan wordt de analysant verondersteld die grammaticale operatie, van de constructie van de zin van zijn fantasme (cfr. het Freudiaanse paradigma "Een kind wordt geslagen, meer weet ik niet"), op een of andere wijze zelf te kunnen doorvoeren – als een soort resultaat, of een restproduct, van alle interpretaties (in de stijl van de eerste Lacan) die hij in de loop van zijn analyse te verwerken gekregen heeft. En dat zou dan, mits *encore un effort*, tot een traversering van het fantasme kunnen leiden. Het einde van de analyse lijkt op dat moment dus twee tijden te kennen: eerst de grammaticale operatie van constructie van de zin van het fantasme, door het subject, waardoor dit zijn plaats ziet, de plaats van waaruit het spreekt (wat neerkomt op het onderkennen van de kloof tussen *sujet de l'énoncé*, subject van de uitspraak, en *sujet de l'énonciation*, subject van het uitspreken); pas daarna zou de traversering komen, waardoor het subject zicht krijgt op zijn verhouding tot het object. Ik kom daar meteen op terug.

Maar eerst nog even de link, of de 'vooruitgang', van de derde tegenover de tweede Lacan aanduiden. Bij de derde wordt het symptoom op typische wijze gelezen via een equivoque interpretatie. Die is gebaseerd op de principiële mogelijkheid om gesproken uitingen van elke specifieke taal op verschillende wijzen te schrijven, in die taal, maar ook, eventueel, in andere talen. Waarbij die interpretatie speculeert op wat het subject, om te beginnen, in zijn kindertijd, zelf al spontaan gedaan moet hebben. Die interpretatie gaat er inderdaad van uit dat het subject zich, in zijn eerste confrontatie met de taal, als het de Ander hoort spreken, als het anderen ondereen

spreken (bij Joyce zijn dat 'vrouwen ondereen'), verplicht heeft gezien om te beslissen hoe dat gehoorde moet geschreven worden. Het heeft bijvoorbeeld tegenover een bepaald gehoord fragment moeten beslissen of het dit als 'wij' (van 'ik' en 'gij') dan wel als 'wei' (van de koetjes en de kalfjes) zal schrijven én dus verstaan. Dat geldt niet alleen voor één klank, maar evengoed voor hele klankenreeksen, hele zinnen zeg maar.

Heel vereenvoudigend zouden we nu kunnen zeggen dat de psychoanalyse toont dat het subject, in zijn kindertijd, in traumatische situaties, onder druk van de drift, nog meer dan anders al het geval is de neiging vertoont om in wat het van de Ander hoort … de grammatica te wissen. Concreet blijkt dat er vaak op neer te komen dat een zin als één woord geschreven én begrepen wordt . Waarbij, en dat is cruciaal, de uiteindelijke inzet erin bestaat om het verlangen van de Ander in diens spreken te wissen. Die tot één woord geholofraseerde want van alle grammatica uitgezuiverde zin zou dan een invulling kunnen zijn van die notie van 'de betekenaar op zich' (*signifiant tout seul*), van die losgeslagen betekenaar.

Omgekeerd zouden we nu inderdaad kunnen stellen dat de interpretatie, in de analyse, moet proberen om, door haar equivoque, de herintroductie van die grammatica te forceren – en dat ze dat doet door, in typische gevallen, één duister woord weer tot een transparante zin op te delen – waardoor ze het subject toelaat om de plaats terug te vinden van waaruit dit spreekt (*sujet de l'énonciation*). Dit soort interpretatie is effectief vergelijkbaar met de constructie van de zin van het fantasme bij de tweede Lacan. Bij de derde Lacan leidt dat echter niet tot de traversering van het fantasme, maar tot de sinthomatisering van het symptoom, tot de constructie van een sinthoom. Ook daar kom ik nog op terug.

tweede Lacan:
de grammaticale operatie van de constructie van de zin van het fantasme –
volgens Jacques-Alain Miller

Maar nu dus eerst die bij tweede Lacan zo duister blijvende notie van 'constructie van het fantasme', van constructie van de zin of de grammatica van het fantasme. Tot mijn verrassing blijkt Lacan zelf die uitdrukking eigenlijk nooit als dusdanig gebezigd te hebben, toch niet voor zover ik dat kon nagaan. Hij heeft het vaak over de analyse als constructie van het subject via betekenaars (*construction signifiante du sujet*), maar nooit ofte nimmer over een constructie van het fantasme.

Die notie komt van Jacques-Alain Miller. Daarbij gaat het, voor één keer, dus niet om een hapax van Lacan, een term die ergens één keer voorkomt, en die Miller dan doorheen zijn onderwijs aan het werk zet – maar wel om een soort *retour à Freud.* Die notie haalt Miller inderdaad bij Freud, meer bepaald in diens tekst over het paradigmatische fantasme "Een kind wordt geslagen" (1919). Daarin volgt Freud de lotgevallen van dat fantasme in de analyse, binnen de overdracht. Vertrekpunt is de derde tijd, of gedaante, van dat fantasme, die op een bepaald moment, niet zonder schaamte, bekend wordt: "Een kind wordt geslagen – meer weet ik niet, vraag mij niets meer". Onder die vorm vormt het fantasme de basis voor de verslaving aan de masturbatie. De schaamte hangt echter niet samen met die masturbatie als handeling, doch enkel en alleen met dat fantasme als gedachte, als innerlijk uitgesproken zin. Voor het profijt van degene die de plaats van de vader inneemt, dus binnen de overdracht, kan het subject zelf zich, zij het niet zonder grote hysterische moeite, de eerste tijd of vorm van dat fantasme herinneren (*pour le bénéfice de celui qui prend la place du père, on se remémore les choses jusqu'à la lie*, *Séminaire* XI, p. 49): "vader slaat het kind dat ik haat". Wat echter niet herinnerd blijkt te kunnen worden, is de tweede tijd of vorm van dat fantasme – en die moet dus door Freud geconstrueerd worden: "ik word door vader geslagen". Als Miller het over de

constructie van het fantasme heeft, gaat het dus over die tweede tijd – die Freud masochistisch noemt, en waarin dus het genot van het subject tot uiting komt.

Het lijkt er nu op dat Miller, met die freudiaanse notie van 'constructie van het fantasme', probeert om, vlak na Lacans dood, in 1981, al een eerste keer de logica van de tweede tijd van diens onderwijs te construeren. Die notie introduceert hij inderdaad in 1982, in een interventie getiteld *"Symptôme-fantasme"*. Een beetje een misleidende titel, vind ik toch. Want tegengesteld aan wat die doet vermoeden, beperkt Miller zich op dat moment niet tot een oppositie tussen de eerste Lacan (het symptoom als onbewuste formatie) en de tweede (het fantasme en het object a), maar ook de derde steekt al de neus aan het venster. Die interventie beantwoordt immers aan een soort staalkaart van het seminarie dat hij op dat moment, in 1982-1983, houdt, en dat als volledige titel heeft "Du symptôme au fantasme … et retour" – van het symptoom naar het fantasme … en van het fantasme weer terug naar het symptoom, maar dan onder zijn radicaal andere gedaante, aan gene zijde van het fantasme, die het sinthoom is.

Wenden we ons thans tot die interventie van Miller. Het fundamentele probleem, waarmee hij daar worstelt, is inderdaad dat van de verhouding tussen constructie en traversering van het fantasme. Gaat het daarbij om twee tijden: eerst constructie van het fantasme, in de freudiaanse zin, en dan pas zijn traversering, in de lacaniaanse zin? Het moet gezegd dat er nooit ernstige pogingen ondernomen zijn geworden om, in navolging van Miller, dat onderscheid verder als twee tijden te conceptualiseren. De enige valt bijna tien jaar later te noteren, in 1991, door, niet verwonderlijk, Eric Laurent. Ik heb het over "*Deux exemples de passe dans l'enseignement de Lacan*", waarin hij uit de doeken doet wat het probleem was van het kartel van de passe, waarvan hij lid was geweest: dat was er niet in geslaagd om benoemingen tot 'Analyticus van de School' te doen, omdat men wel veel getuigenissen had gehoord over de constructie van het fantasme, als eerste tijd van het einde van een analyse, maar geen enkele over de traversering, als daarop aansluitende tweede tijd. Ter verduidelijking van dat onderscheid tussen constructie en traversering analyseert Laurent dan twee voorbeelden van passe uit Lacans kliniek. Ik kom daar meteen op terug. In het spoor van die interventie van Laurent zou de lacaniaanse kliniek van de passe in de jaren negentig in elk geval wel heel ijverig in die twee tijden redeneren. Een schoolvoorbeeld ter zake is Alexandre Stevens, al is het maar omwille van de titel van zijn interventie uit 1994: "*Construction et traversée du fantasme*". Om misverstanden te vermijden moet ik er wel bij vertellen dat dit onderscheid pas populair begon te worden op een moment dat Miller zelf de traversering van het fantasme al niet meer als het laatste woord over het einde van een analyse beschouwde; op dat moment was hij al bezig met de exploratie van de borromeïsche benadering van het *savoir y faire*, van het sinthoom dat het symbolische, imaginaire en reële op een flexibele manier bijeen weet te houden.

Maar wat is nu bij Miller, op dat moment, op dat beginpunt, in 1982, de plaats en functie van die 'constructie van het fantasme'? We volgen zijn redenering.

Uitgangsstelling is dat symptoom en fantasme twee verschillende pogingen zijn om te antwoorden op het genot, op het zinloze reële van de drift die het subject overspoelt met een genot waarmee dat niet weet wat aangevangen, die het subject dus als onlustvol en zelfs als traumatisch ervaart. Of met de drankbeeldspraak die Millers tekst lijkt te schragen: symptoom én fantasme zijn allebei pogingen om uit dat vaatje van het genot alsnog wat lust te tappen (*soutirer du plaisir à la jouissance*). Van het symptoom wordt meestal snel duidelijk dat het daarin mislukt, dat het twee kanten heeft: een onlustvolle, die van het genot, en een lustvolle. Het fantasme daarentegen lijkt daarin eenduidig te lukken, dat lijk alleen maar lustvol, als bron van de lust van de zelfbevrediging. Over een fantasme zal men in elk geval niet zo snel klagen.

Over een symptoom gaat het subject al veel gemakkelijker klagen, omdat dat uiteindelijk altijd een duidelijke onlustvolle kant heeft, een kant van genot. Ondanks het feit dat ook het symptoom dat

genot probeert in te dijken. Op metaforische wijze: doordat het een betekenaar substitueert aan een betekenaar die toevallig in de buurt was (Freuds *Grenzvorstellung*) op het moment dat het subject door het genot van de drift overspoeld werd, en waaraan dit zich toen als het ware vastgeklampt heeft – wat het symptoom een zinnige kantje je geeft – en een stukje lustvol maakt. En zelfs het klagen over het symptoom zou men kunnen beschouwen als een soort metonymische wijze om toch nog wat lust te putten uit het genot van de drift dat daarin is opgesloten. Maar uiteindelijk haalt dat allemaal niet zoveel uit, en haalt dat oorspronkelijk genot van de drift in het symptoom altijd de overhand.

Het fantasme lijkt al een consistenter antwoord op het reële van het genot, dat lijkt wel te kunnen garanderen dat er op elk moment voldoende lust uit het vaatje van het genot zal kunnen getapt worden. Dat komt omdat het dit niet doet via de metaforische substitutie van een betekenaar aan een andere, maar via een hele betekenaarsconstructie, via een betekenaarsapparaat (*appareil signifiant*). Miller wijst erop dat dergelijke constructie, van het fantasme, niet alleen maar een grammaticale aangelegenheid is, zoals bij Freud, maar dat die, bij Lacan, ook een logisch kantje heeft (cfr *Séminaire* XIV over *la logique du fantasme*) – waarmee Lacan de samenhang tussen de twee operaties van aliënatie in de betekenaar en separatie in verhouding tot het object a bedoelt). Op die manier slaagt het fantasme erin om lust te putten uit het onlustvolle. Heel concreet leidt zelfs het meest onlustvolle juist tot de lust van de zelfbevrediging (masochistische masturbatiefantasme) – zelfbevrediging die Lacan, in *Séminaire* XX (1972-1973), p. 75, het genot van de idioot (*jouissance de l'idiot*) noemt.

Als we de redenering van Miller, op dat moment, goed begrijpen, zou de interpretatie, de zinverlenende interpretatie wel te verstaan, niet alleen effect op het symptoom hebben, maar, op een of andere wijze, ook op het fantasme. Met elke interpretatie wordt het symptoom in elk geval een stukje zinvoller en dus minder onlustvol; er grijpt een soort ebbe van het genot in het symptoom plaats. Maar anderzijds, als het ware complementair daaraan, of aan de grens daarvan, zien we dat genot meer en meer in zijn fantasmatische gedaante verschijnen – en dat is dan wat Miller inderdaad de constructie van het fantasme noemt. Die constructie van het fantasme is dus geen actief gegeven, ze komt niet tot stand door het fantasme als dusdanig te viseren. Daarvoor geldt dus in principe hetzelfde als wat Lacan, in *Variantes de la cure type* (E. 324), al opmerkte voor de genezing in een analyse: de analyticus gaat ervan uit dat die een bijkomend profijt van de interpretatie van het symptoom is (*il l'admet comme bénéfice de surcroît de la cure psychanalytique*). Ik citeer Miller over die constructie van het fantasme, waarbij we in eerste instantie inderdaad binnen de drankmetafoor blijven. De constructie van het fantasme is een soort bezinksel aan betekenaars dat rest nadat het symptoom via de interpretatie gedecanteerd is geworden (ce qui, *du signifiant, se décante du symptôme par l'effet de l'interprétation*), een soort betekenaarsresidu van de betekenaarsoperatie op het symptoom (*résidu de l'opération signifiante*). Of nog: elke betekenaarswinst die de interpretatie op het symptoom boekt, vertaalt zich via een verschijning van het fantasme (t*out gain interprétatif du signifiant à l'endroit du symptôme se traduit par une émergence fantasmatique).* En dat laat het fantasme toe om zich in een alsmaar puurder vorm te tonen (*fantasme toujours plus pur*).

Wat is nu echter die 'pure vorm' van het fantasme? Een onpersoonlijke zin (*phrase impersonnelle*), een zin dus waarin het subject zelf geen plaats geeft (cfr "Een kind wordt geslagen … meer weet ik niet"). Een zin die dan ook, voor de buitenstaander die het subject daar is, volledig transparant is: voor het subject zelf is die zin op geen enkele manier equivoque, maar perfect eenduidig leesbaar (*lisible*). In de mate dat die zin van het fantasme zich, als een symbolisch bezinksel, afzet op de plek van het reële, op de plek van het genot dus (*formation symbolique qui occupe la place du R*), noemt Miller die een axioma.

Met dat zich als het ware vanzelf construerende axioma van het fantasme, dat dus een soort bijproduct van de interpretatie van het symptoom is, krijgt het subject zicht op wat zijn realiteit 'maakt' (*vue sur ce qui fait sa réalité*). En dat is een tweeledige structuur, dat vertoont twee lagen. Enerzijds is dat de matrijs van waaruit het zijn realiteit zelf organiseert, zijn levensregel (*règle de vie*), de voorwaarde van de betekenis (*condition de la signification*) – de zin van het fantasme zeg maar. Maar anderzijds verschijnt daar ook, voor het eerst, iets van de orde van het reële van het genot – iets van het object *a* dus.

Rest, aan het slot van deze eerste fundamentele tekst in Millers *orientation lacanienne* na Lacan, natuurlijk de hamvraag, van de verhouding van die door Miller geïntroduceerde 'constructie van het fantasme' tot de ook al door hem op de kaart gezette notie van traversering van het fantasme. Zijn dat twee tijden, in het einde van een analyse? Dat blijft, voor mij toch, duister. Misschien mogen we het voorlopig zo samenvatten dat de traversering van het fantasme het einde van de analyse binnen de overdracht is (Miller heeft het op dat moment, in dat verband, over een confrontatie met het verlangen van de Ander, als pure reële), terwijl de constructie buiten de overdracht lijkt plaats te grijpen (zoals bij Freud het geval is).

Constructie en traversering van het fantasme bij Lacan volgens Eric Laurent

Om die idee van constructie van het fantasme wat meer vlees te geven, kunnen we verwijzen naar de twee voorbeelden die Eric Laurent daarvan bij Lacan identificeerde, in diens *Proposition du 9 octobre 1967* – dat is de tekst waarin Lacan de idee van de passe, als einde van de analyse én als procedure voor de erkenning van analytici, introduceerde. Zoals gezegd is Laurent de enige die, toch al een kleine tien jaar later, een bescheiden poging heeft ondernomen om Millers notie van 'constructie van het fantasme' uit te werken. Voor alle duidelijkheid: in Lacans analyse van die twee gevallen valt de term constructie op geen enkel moment.

Elk van die twee vignetten, want dat zijn het inderdaad, valt in drie tijden te structureren. Eerst is er de tijd van het trauma, van de confrontatie met een of andere vorm van object a van het genot, in de kindertijd. Daarop antwoordt het subject meteen met een soort wilde constructie van een fantasme – wat neerkomt, dat gaven we al aan, op een topologische truc, waarbij de Möbiusband als kader van het raam van het fantasme gaat fungeren, met als gevolg dat de plaats van het object a niet meer eenduidig te vatten valt. De constructie van het fantasme in de analyse, als nevenverschijnsel van de interpretatie van het symptoom, zouden we dan kunnen beschouwen als een gecontroleerde reprise van die eerste wilde fantasmatische constructie. De derde tijd, en dat is nieuw tegenover de ontwikkelingsgeschiedenis van het subject, is de mogelijkheid om dat fantasme in de overdracht, in verhouding tot de analyticus, te traverseren – wat eigenlijk neerkomt op een terugkeer tot het traumatisch punt, tot de ontmoeting met het object a, waarop het fantasme ooit als antwoord geconstrueerd was geworden. Het object a wordt als het ware weer naar zijn oorspronkelijke plaats 'teruggeprojecteerd'.

In de twee versies van de tekst van Lacan waarin beide vignetten voorkomen, vinden we van beide lichtelijk afwijkende versies. Ik probeer, gebruik makend van Laurents analyse, van beide zo duidelijk mogelijk de structuur te articuleren.

In het eerste geval bestaat het trauma uit een confrontatie met het object van de blik, onder de vorm van het zien van het geslachtsorgaan bij een prepubertair meisje (*fente de l'impubère*) – waardoor de realiteit plots haar consistentie verliest. Daarop antwoordt het subject met de wilde constructie van wat een voyeuristisch fantasme lijkt: het gaat overal in de realiteit spleten opzoeken waardoor het de

wereld kan beloeren; het wordt dus zelf die traumatiserende blik (il *reconstruit sa réalité de la fente de l'impubère; il reçoit la clef du monde dans la fente de l'impubère*). Het is dit fantasme dat dan in de analyse geconstrueerd wordt – én in de overdracht getraverseerd wordt. In de eerste versie herleidt de analysant zijn analyticus tot de blik (il *réduit son psychanalyste au point projectif du regard*); in de tweede gunt hij zijn analyticus geen blik meer, en ziet die zich tot een stem gereduceerd (*le psychanalyste n'a plus à attendre un regard, mais se voit devenir une voix insupportable*) (cfr. het geluid dat de voyeur, op het moment dat hij door het sleutelgat loert, doet opschrikken, en waardoor hij zich plots van achteren bekeken weet). In elk geval: het traumatisch reële van het genot, in dit geval het object van de blik, keert terug in de analyticus.

Met het tweede geval zitten we in het anale register. Het trauma heeft zich afgespeeld in relatie tot een vader die zich altijd terugtrok op de WC, achter zijn gazet – waardoor Lacan kan zeggen dat hij daarachter het afzettingsveld van de beerput van zijn gedachten verborg (le *papier journal (déployé) dont s'abritait le champ d'épandage des pensées de son géniteur*). *Le champ d'épandage* of het afzettingsveld, dat heb ik toch even opgezocht, is dat deel van de beerput waarin de bezinkbare delen achterblijven – een soort onderdeel van een sterfput dus. Daartegenover construeert het subject dan een verhouding, in een anaal te noemen fantasme: net als de circusleeuw die door de brandende hoepel springt, ziet het subject zichzelf als een stront door dat vaderlijk WC-papier schieten, recht in diens gezicht (versie 1: *le sujet se trouve dans le représentant représentatif de sa propre plongée à travers ce papier journal*; versie 2: *le sujet trouve son représentant représentatif dans son irruption à travers ce journal déployé*). Nadat dit fantasme ook in de analyse weer op een door de interpretatie gecontroleerde manier geconstrueerd is geraakt, kan het, in de overdracht, getraverseerd worden – wat neerkomt op een terugkeer tot het eerste traumatische moment, waarin de analyticus zich tot een hoop stront blijkt te ontpoppen (il *renvoie au psychanalyste l'effet de seuil/d'angoisse où il bascule dans sa propre déjection*).

Tot daar mijn lezing – én illustratie – van Millers *"Symptôme-fantasme"*, uit 1982, waarin de constructie van het fantasme geïntroduceerd wordt, als een soort passief bijproduct (*de surcroît*), langs de kant van de analysant zelf, van de interpretatie, door de analyticus, van zijn symptoom. Wat dus neerkomt op een soort samenvatting van de tweede Lacan op het gebied van de interpretatie.

derde Lacan:
de grammaticale operatie van het lezen van een symptoom via de equivoque interpretatie

Waarmee ik, tot slot, tot de interpretatie bij de derde Lacan kom – die Miller het 'lezen' van het symptoom noemt, en die bij Lacan meestal de vorm van de equivoque aanneemt. Van die interpretatie stel ik dus dat die kan begrepen worden als een actieve constructie van de grammatica van het fantasme, door de analyticus.

Die stelling zal ik hier nu niet theoretisch beargumenteren. Ik zal enkel proberen om die plausibel te maken, vanuit twee klinische vignetten. Eentje uit Freuds kliniek en eentje uit Lacans – waarbij de lezing van het symptoom, middels een equivoque interpretatie, inderdaad telkens blijkt neer te komen op de constructie van een in beide gevallen vergelijkbaar masochistisch fantasme van slaag te krijgen (*Schlagephantasie*).

Van Houten

Eerst het freudiaanse vignet. Dat kwam al uitgebreid aan bod in mijn bijdrage in het nummer van iNWiT over de interpretatie. Ik plukte dat in een voetnoot bij een tekst van Freud uit 1908, getiteld

"Karakter en Anaalerotiek".

Freud vertelt daar hoe een van zijn patiënten, "een zeer intelligente man" (en naar alle waarschijnlijkheid ook een van Freuds leerlingen), met een typische overdrachtscomplicatie worstelt. Hij zit verveeld met een roddel, over Freud, die hij, dat is nu eenmaal de regel van de vrije associatie, wel ter sprake moet brengen. Een gemeenschappelijke kennis van hen beiden, laten we de man X noemen, bazuint overal rond dat hij de slappe lach krijgt bij al die rare gedachten die Freud het kind rond de zindelijkheidstraining toeschrijft. Maar anderzijds heeft hij onze man ook toevertrouwd dat hij daarbij toch ook wel herinnerd wordt aan een eigen kinderfantasie, mét een anaal geurtje: "Ik was cacaofabrikant Van Houten, en iedereen wou mij de geheime formule van mijn zalige cacao ontfutselen. Maar die hield ik natuurlijk angstvallig voor mijzelf!"

Waarop Freud dan inderdaad met een dijk van een equivoque interpretatie over de brug komt – die met één klap de zin van het fantasme van X construeert. Voor alle duidelijkheid: dat doet Freud niet tegenover X zelf, maar wel tegenover zijn analysant, die hem het verhaal van X doet. We zouden dit kunnen vergelijken met de didactische situatie van de controle, waarin een analyticus over een analysant spreekt, en waarin Lacan, blijkens verschillende getuigenissen, bij uitstek equivoque interpretaties lanceerde. Doch dit terzijde.

Het is bijna unheimlich hoe lacaniaans Freud daarbij te werk blijkt te gaan. Er is vooreerst zijn gezwindheid – getrouw Lacans voorschrift, op het einde van "*Télévision*" (1973, p. 72), dat de interpretatie snel, of behendig, moet zijn, opdat de analyticus, die deze als het ware even voorschiet, daarmee zou kunnen leven (*l'interprétation doit être preste pour satisfaire à l'entreprêt*). En dus flapt Freud er 'meteen' iets uit. Maar hij doet dat wel "lachend en zonder daar meteen een dieper inzicht aan te verbinden". Wat ook weer zeer lacaniaans is: de interpretatie insisteert niet, ze probeert niet te overtuigen, ze suggereert niet – gewoon even zeggen, even iets in het midden gooien, en dat als een dubbeltje op zijn kant laten staan – de analyticus neemt dus niet de verantwoordelijkheid voor die interpretatie, dat is aan degene die haar hoort, als hij of zij daar klaar voor is, als hij of zij daarin iets wil horen. Snel en lachend gooit Freud dus een woordspeling (*Wortwitz*) in het midden: *Wann haut'n … die Mutter?,* "Wanneer slaat hem … zijn moeder (op zijn poep)?" Het eerste deel van die interpretatie vormt in het Duits een perfecte homofone equivoque. Om te beginnen verstaat Freud de Nederlandse naam *Van Houten*, die in het Wenen van toe een topchocolatier was, als het ware verkeerd – en dat enkel en alleen gebaseerd op de mogelijkheid om die, in het Duits, anders te schrijven: 'Van' wordt *wann* (dat effectief als *van* uitgesproken wordt en dat 'wanneer' betekent); 'Houten' wordt opgesplitst in *haut* (zo spreekt de echte Wiener *Hout* uit, dat meteen ook de derde persoon enkelvoud is van het werkwoord *hauen*, dat 'slaan' betekent) en *'n* (de ook weer voor Wenen zo typische afgekapte vorm van *ihn*, wat 'hem' betekent). Maar de truc van deze equivoque interpretatie, bestaat erin dat Freud daar nog steels iets aan toevoegt. We stellen ons voor dat dit na een kleine pauze, een kleine aarzeling, moet gebeurd zijn – bij wijze van een soort *hyperbaton*. Het subject begon al te denken dat het ervan af was, dat de zin ten einde was, het staat al op de drempel – en plots blijkt er nog een woord nageroepen te worden, als een staartje waarin, dat weten we, het venijn zit. En dat is: *die Mutter* (wat wij vertalen als 'zijn moeder').

Het moet duidelijk zijn dat Freud met die equivoque interpretatie, inclusief haar staartje, de introductie van de grammatica forceert, door één woord tot een zin te verhakkelen of te verkavelen. Het zinloze woord, de naam *Van Houten*, ontleedt hij dus tot een van betekenis bolstaande grammaticaal correcte zin. En op die manier construeert hij inderdaad ook iets dat kan doorgaan voor het fantasme van X. Zo viseert hij wat hij zelf benoemt als het masochistisch slaagfantasme (*Schlagephantasie*) ("een kind wordt op de poep geslagen", omdat het, in de strijd met zijn moeder tijdens de zindelijkheidstraining, koppig weigert om op het potje te gaan) onder de afdekkende (*Deckfantasie*) narcistische cacaofantasie ("Ik produceer waardevolle cacao (en dus geen kak), en daarom zet men mij zo onder druk; ik zou daarvoor dan ook niet gestraft moeten worden maar goed

betaald.").

Wat Freud bij de constructie van dat fantasme, dat inderdaad een variant is op "Een kind wordt geslagen", viseert, dat is het subject – meer bepaald de plaats van waaruit dat spreekt, of het subject van het uitspreken (*sujet de l'énonciation*). Wat neerkomt op de positie van het subject tegenover het verlangen van de Ander.

En dat moeten we ons, zoals gezegd, voorstellen als het omgekeerde van de operatie waardoor het symptoom tot stand moet gekomen zijn. In dit geval zou de narcistische identificatie, binnen het anale register, met 'Van Houten' het resultaat zijn van een uitwissing van alle grammatica – waardoor een zin tot één zinloos woord samengetrokken of geholofraseerd wordt – en waardoor, en dat is cruciaal, zowel de positie van waaruit het subject spreekt als het verlangen van de Ander gewist zijn geworden.

Gestapo

In het tweede vignet, waarin we Lacan een equivoque interpretatie zien maken, wordt in wezen hetzelfde freudiaanse slaagfantasme geconstrueerd. We stoten daarop in de onlangs uitgebrachte film van Gérard Miller, "Rendez-vous chez Lacan" (2012), "allen naar Lacan" dus! Het werd overigens al even aangestipt, door Nathalie Laceur, op het eind van de vorige bijeenkomst, in haar inleiding tot het thema van dit theoretisch seminarie in Lacans onderwijs. U herinnert zich ongetwijfeld de pakkende getuigenis van collega Suzanne Hommel. Ze vertelt daar hoe ze uit Duitsland, waar ze in 1938 geboren was, vertrokken was, omwille van "alle leugens waarmee ik daar moest leven". In 1974 begint ze een analyse bij Lacan, met de vraag, om te beginnen: "kan ik van dat lijden genezen?". Alleen al uit de blik waarmee Lacan die vraag beantwoordt (*de me regarder seulement*), begrijpt ze meteen dat ze daarmee zal moeten leren leven (*faudra faire avec*). Op een bepaald moment heeft ze dan een droom, waarbij ze associeert dat ze iedere morgen om vijf uur wakker schiet – het uur, vertelt ze Lacan, waarop de Gestapo de Joden kwam ophalen.

Waarop Lacan als het ware vanuit de coulissen tevoorschijn schiet (il *se leve comme une flèche*), met een interpretatie *in actu*: hij streelt haar wang, op nadrukkelijk zachte wijze (une *caresse extrêmement douce/tendre sur la joue*) – wat Suzanne Hommel, eenmaal van haar perplexiteit bekomen, begrijpt als een equivoque interpretatie, als een geforceerde introductie van de grammatica in de voor haar losstaande en haar lichaamsgenot tot lichaamsevenement fixerende betekenaar (*signifiant tout seul*) *Gestapo*. Dat gebaar leest zij immers als *geste à peau*, 'huidgebaar', zoiets. We zouden hier natuurlijk kunnen beginnen bakkeleien over het al dan niet terecht zijn van dat soort lezing, gezien het woord *Gestapo* noch in het Frans noch in het Duits exact op die manier wordt uitgesproken, maar eerder als *guess ta peau*. Blijft echter dat dit effectief haar lezing is, de lezing van Lacans gebaar door haar onbewuste. Een lezing die beantwoordt aan de constructie van de fantasmatische zin "Een kind wordt geslagen … door de Gestapo".

Freud volgend moet ervan uitgegaan worden dat het effect van Lacans interventie functie moet zijn van het effect dat die op de zelfbevrediging moet gehad hebben. Zelf getuigt Suzanne Hommel dat die interventie haar 'pijn' (*douleur*) niet had doen afnemen, maar daar wel iets anders van had gemaakt – wat zij mettertijd is gaan invullen als een appel op de menselijkheid (*appel à l'humanité*). Ons lijkt die geste van Lacan, en haar equivoque lezing door Suzanne Hommel, echter vooral een effect op het lichaam, op het genot van het lichaam gehad te hebben. Als, ook weer, een lichaamsevenement. Dat leiden we af uit haar uitspraak dat ze Lacans hand nog altijd op haar wang voelt (*Je l'ai encore sur la joue, ce geste*), én uit het daarmee onwillekeurig gepaard gaande gebaar, de 'tic' bijna, waarmee ze die geste zelf herhaalt, als ze, bij het verhalen van die interpretatie, veertig

jaar later, zichzelf nog op identieke wijze de wang streelt. Vanuit Freud zouden we dan ook kunnen zeggen dat er, door Lacans equivoque geste, een soort verschuiving van het genot is gebeurd, een verschuiving van onder naar boven van het genot uit het fantasme "Een kind wordt geslagen" – waardoor dat draaglijker moet zijn geworden.

Tot slot:
het sinthoom als mixtuur van symptoom en fantasme of als mixuur van symptoom en pulsie?

Tot slot wil ik toch nog even een probleem aanstippen dat mijn stelling stelt. Mijn stelling is dus dat de lezing van het symptoom via de equivoque interpretatie, bij de derde Lacan, beantwoordt aan wat de constructie van het fantasme door de analysant bij de tweede Lacan zou zijn. Dat probleem is de plaats en de functie van de traversering van het fantasme bij de derde Lacan.

Ook bij de tweede Lacan, dat herinnert u zich, was de verhouding tussen de constructie van het fantasme en zijn traversering al niet zo duidelijk. In een eerste tijd zou de interpretatie van het symptoom als het ware automatisch – *de surcroît* – tot een constructie van het fantasme leiden. En dat zou dan, in een tweede tijd, binnen de overdracht, verplichten tot een subjectieve keuze, een act waarin het subject positie kiest tegenover het object a, tegenover het reële van dat partieel genot.

Als we nu stellen dat, bij de derde Lacan, de lezing van het symptoom via een equivoque interpretatie identiek is aan een actieve constructie van het fantasme, doordat die interpretatie inderdaad de grammatica in een alleenstaande betekenaar (*signifiant tout seul*) introduceert, dan stelt zich inderdaad de vraag naar de plaats en functie van de traversering van het fantasme. Moet die dan nog gebeuren? Of leidt die lezing van het symptoom als het ware automatisch (*de surcroît*) tot de sinthomatisering van dat symptoom, tot de constructie van een sinthoom – dat dan, in de borromeïsche voorstelling van zaken, als een vierde rondje die van de reële, symbolische en imaginaire ordes verknoopt? Dat laatste wordt gesuggereerd door de titel die, bij publicatie, gegeven is geworden aan de les van 11 maart 1987 van Millers seminarie *Ce qui fait insigne* (1986-1987). Die titel presenteert het sinthoom als een mixtuur van symptoom en fantasme (*le sinthome, un mixte de symptôme et de fantasme*) – een mengsel van geïnterpreteerd symptoom en geconstrueerd fantasme? Als we de tekst echter zelf lezen, blijkt die titel eigenlijk een beetje misleidend te zijn, we nemen aan dat Miller die niet zelf gegeven heeft: het symptoom blijkt immers een mixtuur van symptoom en pulsie (*pulsion*) te zijn. Het sinthoom kan fungeren als een insigne, als een eigennaam (*nom propre*) voor het spreekwezen (*parlêtre*), in de mate dat het een mengsel is van de via de interpretatie in het symptoom geïsoleerde enige trek (*trait unaire*) en het via de traversering van het fantasme daaruit geëxtraheerde object a. Deze laatste operatie is inderdaad de traversering van het fantasme – waarna, of waardoor, het fantasme de pulsie wordt. Hiermee zitten we op het einde van *Séminaire* XI (1964), pp. 245-246, waar Lacan stelt dat het fantasme de pulsie wordt, eenmaal het subject zijn plaats tegenover het object heeft weten in kaart te brengen (*après le repérage du sujet par rapport au a, l'expérience du fantasme fondamental devient la pulsion*). En meteen ook de vraag stelt hoe een subject, eenmaal zijn fantasme zo getraverseerd, die pulsie kan leven, met die pulsie kan leven, die pulsie kan doorleven, zich met die pulsie kan identificeren (*comment un sujet qui a traversé le fantasme radical peut-il vivre la pulsion?*). Het antwoord op die vraag zou Lacan een kleine tien jaar later brengen, met zijn notie van het sinthoom als mixtuur van symptoom en pulsie, en het weten om te gaan (*savoir y faire avec*) met dat sinthoom door het subject.

bibliografie

Freud, S. (1960 [1908]). Charakter und Analerotik. In: *Gesammelte Werke*, VII, Frankfurt/Main: Fischer, 203-209
Freud, S. (1960 [1919]). Ein Kind wird geschlagen. Beitrag zur Kenntnis der Entstehung sexueller Perversionen. In: *Gesammelte Werke* XII, Frankfurt/Main: Fischer, 197-226.
Jonckheere, L. (2010). Naar een equivoque interpretatie. In : iNWiT 6, pp. 159-184.
Lacan, J. (1966 [1955]). Variantes de la cure-type. In: *Écrits.* Paris: Seuil, Écrits, 323-362.
Lacan, J. (1973 [1964]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Paris: Seuil.
Lacan, J. (1974). *Télévision*. Paris: Seuil.
Lacan, J. (1975 [1972-1973]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre XX, Encore*. Paris: Seuil.
Lacan, J. (1976 [1975]). Conférences et entretiens dans les universités nord-américaines. In : Scilicet, 6/7, pp. 5-63.
Lacan, J. (1978 [1967]). Proposition du 9 octobre 1967. In: Analytica 8 (supplement bij Ornicar ? 13), pp. 3-26. (1ste versie).
Lacan, J. (2001 [1967]). Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de l'École. In: *Autres Écrits*. Paris: Seuil, 243-260 (2de versie)
Lacan, J. (2005 [1975-1976]). *Le Séminaire (texte établi par J.-A. Miller), Livre XXIII, Le Sinthome*. Paris: Seuil.
Laurent, E. (1991). Deux exemples de passe dans l'enseignement de Lacan. In: Actes de l'ECF, 18, pp. 191-194.
Miller, J.-A . (1982). Symptôme-fantasme. In : Actes de l'ECF, 3, pp. 13-19.
Miller, J.-A. (1998 [1987]). Le sinthome, un mixte de symptôme et de fantasme (L'orientation lacanienne "Ce qui fait insigne, treizième leçon), *La Cause freudienne*, 39, pp. 7-17
Miller, J.-A. (2011). Lire un symptôme. In : Mental, 26, pp. 49-58.
Miller, G. (2012). Rendez-vous chez Lacan (DVD). http://www.gerardmiller.fr
Stevens, A. (1994). Construction et traversée du fantasme. In : la Cause freudienne, 27, pp. 61-64.